

A szombatosság vádja.

Kolozsvár város kiadásában megjelent „*Kolozsvár, egy magyar város ezer esztendeje*“ című műben a 24. lapon dr. *Makkai László* tudományos intézeti tanár tollából a következőket olvassuk :

„Dávidot nyugtalan lelke és a köréje gyült kalandorok fantasztikus hitelve az unitárius vallás 1571-ben törvényesített dogmáinak továbbfejlesztésére, Krisztus imádandóságának, a gyermekkeresztelés szükségességének, a feltámadásnak, a lélekelhalhatatlanságának, a hit által való megigazulásnak s az eredendő bűnnek tagadására és az ószövetségi zsidó valláshoz való közeledésre indították. Minden keresztény felekezet közös alapdogmáinak ez a merész elvetése nemcsak a katolikusokat, hanem a lutheránusokat és a kálvinistákat, sőt az unitáriusokat is felháborította s az ország nagy többsége közös arcvonalat alkotott Dávid és követői ellen. Így a szombatos vagy zsidózó szekta (ahogy a később kifejlődött felekezetet nevezték) a hivatalos üldöztetés miatt nyíltan nem szervezkedhetett, titokban azonban a múlt század végéig fennmaradt, míg hívei formá szerint is áttértek a zsidó vallásra s csak napjainkban lettek újra unitáriusokká.“

Ebben a sok mindenféle vádban tehát az van kimondva, hogy a szombatosságnak Dávid Ferenc volt a megalapítója, vagy legalább is elindítója. Ez ellen a vád ellen az Unitárius Egyháznak Főtanácsa egyhangú ünnepies tiltakozással felelt s azt gondoltuk, hogy ez a tudós, de az unitarizmus megítélésében elfogult író a források alaposabb tanulmányozására vezetni s ezután tanulmányaiban éppen a saját érdekében kerülni fogja az ilyen alaptalan, egy történelmi magyar egyházat s annak vértanú alapítóját a valóságnak meg nem felelő, hátrányos színben tüntetni fel. A református egyháznak erre semmi szüksége sincsen. Hiszen teljesen igaza van Pokoly József ref. történetírónak akkor, midőn ezt mondja, hogy János Zsigmond

halálával megszűnt az unitárizmus „veszedelmes ellenfél” lenni a református egyházra nézve. Mi is azt mondjuk, hogy az unitárizmus nem veszedelmes ellenfél sem a református, sem más magyar egyházra nézve, hanem alázatos követője a názáreti Jézusnak, lelkes hirdetője az evangéliumi hitnek s mindenkor önfeláldozó, hűséges hordozója a magyar sorsnak. Ez a magyar sors, amely néha csaknem azonos a balsorssal, rá kellene ébresszen minden író, s különösen testület meghívásából író, arra, hogy a magyar élet olyan szervezetével, mint amilyen az unitárius egyház, ne legyen igazságtalan. Nem ez történt, hanem ennek éppen az ellenkezője.

Perédi György szerkesztő az „Erdélyi Szemle” folyó évi áprilisi számában élesen megbíráltta az említett író cikkét. Erre Dr. Makkai László az „Ellenzék” ugyancsak folyó évi június 19-iki számában válaszol s még jobban rádupláz előbbi állításaira. Ídézzünk ezekből néhányat:

„... alig hiszem, hogy egyetlen unitárius is megtárgadná őt (Dávidot) azért, mert az unitárius vallást elhagyva, a zsidózó szekta megalapítója lett.”

„Már pedig éppen az anabaptizmus az, amelyet az általam „kalandornak” nevezettek hirdettek s melyet nálunk zsidózásnak neveztek.”

„... Gál Kelemen is megállapított, (A kolozsvári unitárius kollégium története II. 366, 372, 507 l.) kezdett hajlani Dávid Ferenc a zsidózó hit felé.”

A Perédi György helyreigazító nyilatkozata tehát az írónál nem halált méltánylásra, hanem egy olyan elterjedt lap útján, mint milyen a kolozsvári „Ellenzék”, még további — csaknem azt mondhatnók — propagandaszerű terjesztést nyert az az állítás, hogy Dávid Ferencnek, az unitárius vallás megalapítójának a vallása zsidózás, vagy szombatosság lett volna.

Ezt a súlyos tévedést nem lehet szó nélkül hagyni. Dávid Ferencnek, ennek a tiszta magyar hitjavítónak igazi nagysága most bontakozik ki. Az ő vallása életet formáló vallás; örök keresése, kutatása nem egy hibbant elme beledőlése, „kancsalul festett egekbe néző” rajongás kátyujába, hanem az erdélyi szellem magasan szárnyalása, az evangéliumi igazság megtalálása. Élete az örökké küzdő ember élete, bukása, halála

az igazságért küzdő nagy férfiú vértanúsága. Az ilyen embert nem szabad igazságtalan vádakkal kisebbiteni. Ez nem érdeke sem az igazságnak, sem a magyar életnek.

A szombatosság kérdése nem ismeretlen a művelt magyar ember előtt.¹ Az unitárius vallással való kapcsolata is tisztázva van az egyháztörténelemben és magyar irodalom és történelemben is. Minthogy azonban az emberek túlgyorsan felednek, nem lesz célszerűen megvizsgálni a szombatosság vádját Dávid Ferencre és az unitárius vallásra nézve is.

I.

A szombatosság vádjának megértéseért s általában a kérdés helyes elindításáért röviden meg kell emlékezünk Dávid Ferenc vallásos fejlődéséről. Ezt annál inkább meg kell tennünk, mert erre nézve egyes, teljes jóakarátú emberek is tévedésben vannak. Abból a tényből kiindulva, hogy Dávid Ferenc a lutheri és kálvini hitjavításnak is küzdő harcosa, a megalakult két egyháznak püspöke is volt s megalapítója és püspöke volt az unitárius egyháznak, egészen ellentétes megállapításokat vontak le. Egyik, a jóakarátú oldal ebben a vallási fejlődés (evolucio) megtestesülését abban látja, hogy Dávid a Luther, Kálvin tanait, a maguk teljességében átvette s ezekről, mint lépcsőfokokról egy magasabb szellemi életbe, az unitarizmusba jutott. A teológiában képzett ember ezen természetesen nagy zavarba jön, amely zavar azáltal még nagyobb lesz akkor, ha a Dávid Ferenc utolsó vallását a szombatosságban, vagy zsidózásban keresi. Ez utóbbi csakugyan nem haladás, hanem visszafelé fordulás, nem élet, hanem elsorvadás. A Luther és Kálvin reformációjának hittani alapja az emberi természet teljes romlottságán, a bűnnek végtelen nagyságán nyugszik. Az em

¹ Orbán Balázs: A Székelyföld leírása (1868) I. K. 146. Kövály László: A szombatosok Erdélyben. Ker. Mag. IV. 244—261 l. Gróf Kuun Géza: Az erdélyi szombatosság kérdéséhez. U. o. 363—64 l. Péchy Simon kancellár. U. o. VI. 34—48 l. Az erdélyi székely szombatosok. Vasárnapi Ujság XX. 167, 175, 190, 202 l. Győri Lajos. Az erdélyi székely szombatosok. Vas. Ujság XXX. 598, 614, 630 l. Ferencz József: Dávid Ferenc és a szombatosság. Vas. Ujság XXX. 746 l. Boros György Ker. Magv. XXV. 6—20 l. A szombatos énekes könyvek s általában a szombatos irodalom tanulmányozásával a kérdés eléggé tisztázódott, ámbar néha itt is a zsidózást Dávid Ferenc nagy nevéhez kötik. V. ö. Kohn Sámuel: Szombatosok 1889. Dr. Nagy Sándor: Szombatos kodexek. 1889. Thury Zsigmond: A szombatos kodexek bibliográfiája. Sziládi Aron, Péchy Simon Psalteriuma. 1913.

bernek nincsen érdeme az üdvösségre, arra csak ingyenkegyelemből a Kristusért, az általa adott elégtételért juthat. Az ily felfogáson keresztül nem juthat el senki az unitarizmusra. Ezt csak azok hihetik, akik nincsenek tisztában sem a Luther, sem a Kálvin teológiájával.

A másik irány, amely az unitarizmust nem tudja megérteni, Dávid Ferenc munkásságában „szerfölvött újságvágyat“, következetlenséget, zavarosságot s a gyarlóságoknak végtelen sokaságát látja. Ezek rendszerint minden félszeg tant neki tulajdonítanak, amit a reformáció zajos százada fölvetett.

Egyik iránynak sincsen igaza. Dávid Ferenc reformációja nem mutat sem ingadozást, sem következetlenséget, sem szélsőségeséget. Az nem áll, hogy a lutheri és a kálvini teljes hittant magáévá tette volna. Ha ezt teszi, akkor tényleg következetlenséggel vádolhatnók, minthogy sokan nem értvén meg Dávid Ferenc életét és munkásságát, azzal is vádolják. Dávid Ferenc a reformációnak azt az álláspontját, amely a bűnre és Krisztus vére által való váltságtanra helyezte a fősúlyt, amely ebben kereste a kereszténység lényegét, sohasem fogadta el. Az ő küzdelmes életében a protestántizmus szoros határai még nem voltak megvonva, hanem kialakulóban voltak. Amint Ferenc József püspök írta az „Unitárius Kis Tükörben“ s amint most éppen ujabban Zoványi Jenő, a jeles egyháztörténetíró is állítja,¹ Dávid Ferenc először magának a hitjavításnak állott szolgálatában. Tehát először maga a hitjavítás, az egyház, az élet megújulása ragadta magával. Mikor ő ennek az eszmének megvalósításáért síkra szállott, a Luther tanításai szerinti hitjavítás volt elterjedve Erdélyben. Amikor azonban az úrvacsora kérdés előtérbe került, akkor a Kálvin felfogásához csatlakozott, mert ezt a felfogást tartotta helyesebbnek. Amikor pedig a Szentháromság kérdése is előkerült, el kellett válnia előbbi küzdőtársaitól, mert meggyőződésének végtelen komolysága arra vezette. Dávid a Szentháromságot nem tartotta bibliai tannak. Dávid Ferenc nem könnyű szívvel tette ezt, hiszen a nyugalmasabb élet helyett azt a küzdelmet választotta, amely végre mégis a vértanúság keserves dicsőségét, a dévai vár akkor megalázónak szánt rabságát szerezte meg számára. Erre

¹ Unitárius Értesítő. 1943. aug. szám.

a nagy lépésre nem teológiai szüklátóköri egyoldalúság vezette, hanem a kereszténységnek egy emelkedettebb, szélesebb látóköri felfogása. Amint Tollin Henrik magdeburgi evangélikus lelkész mondja Servét Mihályról: „Vele egy harmadik reformáció kezdődik: *a szabad bibliai gondolat reformációja, a Kristus iránti vidám lelkiismeret reformációja, az Isten által bételt embe-riesség reformációja.*“

Ezt a Dávid Ferenc reformációjáról is nyugodt lélekkel elmondhatjuk. Itt tehát az a reformáció kezdődik, amely nem a bűnre, a rosszra, a kárhozatra fekteti a súlyt, hanem az ember jóra való képességeire, az Istennel, ami mennyei Atyánkkal való megszakíthatlan viszonyra. Ezzel a felfogással elhalványul Krisztusnak a kereszthalál által adott elégtétele, de megerősödik az ember Jézus példamutató élete, üdvösséget jelentő tanítása. A XVI. században ezt az irányt kevesen értették meg s nem csodálkozhatunk azon, hogy vagy eretnekségnek tartották, vagy pedig valami idegennek, török hitnek vagy zsidózásnak nevezték. Ma azonban a XX. században bármennyire is igyekezzenek a kereszténységnek egyes csoportjai a kereszténységnek u. n. régi alaptanait újra föléleszteni, mégis csak be kell lássák, hogy nagyon komoly vallásos elmék vannak, akik az unitárizmust is a kereszténység családjába sorozzák mint a keresztény vallás törvényes gyermekét.¹ Mi nem bántunk senkit a hitéért, legyen mindenki boldog a meggyőződésében, de engedjék meg azt, hogy mi is elvárjuk másoktól, hogy a mi hitünket, a mi meggyőződésünket, a mi igazságunkat is éppen olyan tiszteletben tartsák, mint mi tesszük azt másokéval szemben. Dávid Ferenc nagyszerű, glóriás alakját nem szabad a szombatosság mosdóvizébe fullasztani. mert Dávid Ferenc nem volt szombatos s tanításai nem jogosítanak fel senkit arra, hogy azt szombatosnak mondja.

II.

Dehát miért került Dávid Ferenc a szombatosság vádja alá? Sajnálattal kell rámutatnunk, hogy az első vádolója Blaudrata György híres udvari orvos, Dávid Ferenc egykori munkatársa és barátja volt. Jakab Elek szerint e vádnak segítőtársa

¹ V. ö. Benczédi Pál: A liverpooli vita. Keresztény Magvető 1934. 87. lap.

volt a Dávid Ferenc álláspontja megváltoztatására behívott híres hittudós, Socinus Fausztus is. Ez azonban nincs bizonyítva, ámbar Dávid Ferenc és veje, Trauzner Lukács is ebben a hitben voltak.¹ Amint ismeretes, Blandrata bevádolta Dávid Ferencet, egykori barátját és munkatársát azzal, hogy újító. A vádat azzal igyekezett népszerűsíteni, hogy Dávid tanításairól a valóságnak meg nem felelő híreszteléseket tett közzé. Úgy állították össze a Dávid tételeit, mintha ő Mózeset és a prófétákat akarná Jézus helyébe állítani. Dávid Ferenc ezt tagadta. Hogy ez a tagadás nemcsak a vádlottnál érthető és megbocsátható védekezés volt, mutatja, hogy a Krisztus nem imádásának tana mellett kitarzott végig, legfőnnebb azzal védekezett, hogy ez nem újítás, mert arról 1571. előtt, az unitárius vallás törvénybeiktatása előtt volt szó, sőt akkor Blandrata is vallotta ezeket. Ezt az egész kérdést nagyon szépen, meggyőzően írja le Jakab Elek „Dávid Ferenc emléke” (223—243. lap) című művében. Ma sem fordult elő oly adat, amely a megállapításain lényegében változtatna. Dávid Ferenc, mint „újító” börtönbe kerül, ott meghal; elítéltetése után Blandrata hozzá fog az egyházi szervezet megmentéséhez és ebben a tekintetben tényleg értékes munkát végez. Ha azt is mondjuk, hogy Dávid Ferencet, egykori barátját, munkatársát, az unitárius vallás megalapítóját el is árulta, de az igazság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy az unitárius egyház megmentéséért Hunyadi Demeter püspökkel együtt mindent megtett.

Dávid Ferenc halála után egyes nem unitárius krónikások bizonyos mértékben nyakába varják a szombatosság vagy zsidúzás megalapítását, vagy legalább is az ő irányát olyannak tüntetik fel, amely alkalmas volt a zsidózás útjának egyengetésére.² A XVII. században Gelei Katona István a „Titkok titka” című nagy művében szintén a zsidózásba fullasztja Dávid Ferenc vértanú alakját, de Enyedi Györgyöt is, a lelkes szónokot és püspököt „nagy rabbinusnak” teszi. Átugorva a közbeeső századokat, a XIX. század nagyban tisztázta a Dávid Ferenc

¹ Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke. 226. lap.

² Nevezes följegyzések vannak erre vonatkozóan Arator Stefan, Nagy Szabó Ferenc, Trausch József, Schesaens, Bod Péter műveiben. Ezek azonban mind ellenséges hangon szólnak Dávidról. A judaizmus mellett az atheizmus vádja is csaknem egyenlőszámban szerepelt, valamin a török hit is.

alakját, de Pokoly József kiváló református történetíró valóságos torzképet fest róla,¹ s megint belemártja a zsidózás folyamába. Érzi, hogy ez a vád erős bizonyításra szorul, s finom nyelvészkedéssel különbséget tesz a „zsidózás” és a „szombatosság” között. Szerinte Dávid Ferenc csak zsidózó volt, a szombatosság pedig abból fejlődött ki. A „zsidózás” még az újszövetség körében mozog. A szombatosság már ószövetségi vallás lett. „A szombatosokról” Kohn Sámuel budapesti főrabbi írt (1899.) egy vaskos könyvet. Ebben meg van állapítva, hogy Dávid Ferenc nem volt zsidózó, de szerző azt a téves hitét juttatja kifejezésre, hogy a Krisztus nemimadásának tana jó út volt a szombatos vallás kifejlődésére.

Még csak azt említem meg, hogy a református egyház-történelmi és középiskolai tankönyvek Dávid Ferenc hatalmas alakját a szombatosság nem éppen lelkesítő színére mázolják.

III.

Nagy általánosságban így fest a szombatosság vádja Dávid Ferencsel szemben és egy kissé az unitarizmus eredetével szemben is. Lássuk már most, hogy mi az igazság. Helyesebben: mik a biztos cáfolatai annak, hogy Dávid Ferenc nem volt „zsidózó”, annál kevésbé nem szombatos és hogy az unitarizmusnak találkozása a szombatossággal merő véletlenség. A szombatos irány semmiképpen sem tartozéka vagy következménye Dávid Ferenc szellemének. Eme meggyőződésemet a következő komoly tényekre alapítom.

1. Dávid Ferencet az erdélyi országgyűlés nem zsidózásért, hanem „újítás” vétségéért ítélte holtig tartó börtönre. Az újítás a Krisztus nem imadásának tana volt. A felnőttek keresztelését sem említi az ítélet.

2. Szombatosok, vagy zsidózó felekezetek nemcsak Erdélyben, hanem máshol is keletkeztek, ott, ahol Dávid Ferenc tanait nem is ismerték. Csehországban 1530. körül már ismeretes egy zsidózó (subotniki) felekezet, amely átterjedt Sziléziába, Lengyel- és Oroszországba is. Oroszországban egészen napjainkig fennmaradt. Angliában 1545 körül ezektől függetlenül szintén keletkezett szombatos felekezet.²

¹ Az erdélyi református egyház története. I. k. 101—312. l., II. k. 44—52. l.

² Gróf Kuun Géza az összehasonlító vallástudomány kiváló művelője, az Erdélyi szombatosságban orosz hatást lát. (Ker. Magv. 174. 363 l.) Ugyan-
ezt hiszi Kénosi Tözsér és Uzoni Fosztó történelme is.

3. 1618. nov. 11-én az erdőszentgyörgyi zsinat foglalkozott a szombatosság vádjával. Az unitáriusok tisztázták magukat a vád alól. A zsinat elnöke Keserői Dajka János ref. püspök volt, akit nem lehet azzal vádolni, hogy az unitáriusoknak kedvezett volna.

4. Dávid Ferenc elítéltetése és halála s különösen Blandrata halála után annyira élt a lelkekben Dávid Ferenc iránya, hogy a kátéíró Várfalvi Kósa János, a lángoló szónok és nagy tudós Enyedi György és a kiváló író Thoroczkai Máté unitárius püspök írásaiban ez kifejezésre jut Midőn ezért Ráv Mátyás kolozsvári szász unitárius pap „újítás” (innovatio) vádjával a püspöki állás el nem nyerhetése miatti bosszújában I. Rákóczy György fejedelemnek följelenti hitfeleit, az országgyűlés bírói joggal felruházott bizottságot küld ki az újítás ügyének megvizsgálására. Ez a bizottság 1638-ban Désen az ügyet megvizsgálta. Az unitárius egyházat nem találta újítónak. Ellenben talált ú. n. „istenkáromlókat”; ezek voltak azok, akik Jézusról tiszteletlenül nyilatkoztak és szombatosokat, akik ennek a tiltott szektának hívei voltak. Jól jegyezzük meg, az országgyűlés e bizottsága nemcsak a Jézust nem imádókat, hanem az ú. n. Istenkáromlókat sem sorozata a zsidósághoz.

5. A szombatosok sehol sem hivatkoznak Dávid Ferencre, mint alapítójukra. A szombatos énekek az unitáriusok ellen is éppen úgy tiltakoznak, mint a többi felekezet ellen. Ime egy szombatos ének két verssora :

Ez háromféle vallás ez világban (T. i. kath., luth., ref.)
Sok lelkeket tart igen nagy rabságban,
Tévelyegnek Isten ismeretében,
Legeltetnek hamis biztatásokban.

Negyed rendben az, kik egy Istent vallnak,
Tiszteletben im ezeknél nem jobbak ;
Emberi találmányt, ők is követnek
Az többivel egy hajóban eveznek.

6. Szombatos vallásra nemcsak unitáriusok, hanem katolikusok és reformátusok is tértek át. Hogy az unitáriusokból többen többen tértek át, annak oka az, hogy az alapítóknak: Eőssi Andrásnak és fogadott fiának; Péchy Simonnak sok

unitárius faluja, jobbágya volt. Szombatos vallásuk előtt mindketten unitáriusok voltak.

7. Dávid Ferencről súlyos tévedés azt állítani, hogy az ószövetségnek előnyt adott volna az új felett. Tessék csak elolvasni Dávid Ferenc írásait, meg fog győződni az ellenkezőjéről.¹

8. Ellenséges vagy tévedésen alapuló források idézése nem döntik meg az igazságot. Az anabaptizmust tévesen nevezik szombatos kezdetnek.

A fenti tények azt hiszem teljesen elegendők arra, hogy a Dávid Ferenc nevéből a zsidózás érdekes, de szükségtelen és káros mozgalmát elválasszuk.

Ami már most egyéb kisebb nem éppen hizelgő állításokat illeti, a feltámadás és a lélek halhatatlanságának tagadását Dávid Ferencnek is tulajdonítja Makkai. Ebben is határozottan téved szerzőnk. Pokoly József ref. egyháztörténetirő mondja róla: (A fejedelem) „örökös fogságra ítélte és Déva várába záratta Dávidot, hol aztán az év november havában a halál megkönyörült a sokat küzdött, sokat szenvedett nagy férfiun és átvitte az örökkévalóság hazájába, melyben ő hinni soha meg nem szűnt.”² Mindezekre nézve legjobb bizonyítékok a Dávid Ferenc munkái. Azok, amiket ő írt és nem azok, amiket róla meg nem értő lelkek sugalmaztak.

Azt hittük, hogy ma ilyen vitával nem kell foglalkozzunk. Elődeink vitáztak eleget, mi az építés terére kell lépjünk. Nem a felekezeti érzékenység mondatja ezeket, hanem az igazság szeretete, a magyar értékek megbecsülése.

A közös magyar összefogás csak ezen az alapon történhetik. Már pedig magyar hazánk hivatott vezérei állandóan erről beszélnek s e beszédnek tetteikben kell megnyilvánulnia.

Benczédi Pál.

¹ A Prot. Szemle 1898. évf. 285. lapján Pokoly József elismeri, hogy Dávid F az újszövetséget fölébe helyezi az ó-nak. A De dualitate című művében pedig Dávid csaknem teljesen az újszövetségre támaszkodik.

² Pokoly: Az erdélyi ref. egyház tört. I. k. 265 l. A lélek halhatatlanságát is a test feltámadását 1571-ben a Páduából hazajött ifjak, köztük Tóth Milós támadta. Sommer János Dávid veje az eredendő bűn, a hit által való megigazolás ellen beszélt, a halhatatlanság ellen nem. Pokoly i. m. 250 l.

Keresztény, magyar öntudat.¹

Minden kornak vannak divatos szólamai, melyeket a felületes tömeg szajkó módjára ismétél, varázserőt tulajdonít nekik és azt hiszi, hogy azoknak léleknélküli hangoztatása által immár bizonyosságot tett arról, hogy a kor szellemi és erkölcsi színvonalán áll.

Napjainkban ezren és tízezren hangoztatják, hogy ők öntudatos keresztények és öntudatos magyarok.

Ha megkérdézzük őket, hogy mire alapítják ezen állításukat, büszkén teregetik ki születési okmányaikat . . .

Jó, jó testvér, okmányaidból látjuk, magyarnak és kereszténynek születted, de minő érdemek és minő áldozatok jogosítanak fel arra, hogy magad öntudatos kereszténynek és öntudatos magyarnak nevezd?!

Érdemek?! . . . Áldozatok?! . . . Hebegi zavartan. Hát nem elég érdem, hogy kereszténynek és magyarnak születtem?!

Én ezért jutalmat várok és nem akarok áldozatot hozni.

Aki így beszél és így gondolkodik, az sem nem öntudatos magyar, sem nem öntudatos keresztény, hanem méltatlan hasonélvezője annak az érdemen kívüli ténynek, hogy magyarnak és kereszténynek születted.

Az ilyen egyén a keresztény magyarságnak nem lesz erőssége, támasza, mert a legelső sorsfordulatnál lelkifurdalás nélkül képes elfelejteni, hogy magát valaha is öntudatos magyarnak és öntudatos kereszténynek vallotta.

Az öntudatos keresztény érzi, tudja, hogy a kereszténység nem egy benső tartalom nélküli üres cím, amellyel kilincselni lehet. Nem egy ősi hagyományokkal megszentelt ünneplőruha, amelyet koronként magunkra öltünk, hanem szívünknek és

¹ Előadás a nagybányai unitárius egyházköztség 1943. június 27-iki összejövetelén.